

על יהודי עזה בספרות השו"ת

מהספרות התורנית עולה שיהודי עזה קיימו חיי קהילה עשירים ופעילים. היה בה בית דין פעיל. המנהגים שלה היו ידועים ברחבי הארץ, והיא שימשה מקום מעבר חשוב לבאים מצפון אפריקה לארץ ישראל.

בדפים הבאים נביא ציטוטים מהאזכורים השונים המאפשרים לנו להציץ לחיי הקהילה היהודית בעזה.

רבי עובדיה מברטנורא מספר על הגעתו לעיר עזה בשנת רמ"ח (1488):¹

הגענו במדבר במקום ערי"ש ואומרים עלי' שהיא סוכות... הלכנו ממקום למקום במדבר עד עזה בלא שום פגע ונזק חלף (?) היא עיר בראשונה אשר מצאנו בצאתנו ממדבר דרך ארץ פלישתים, והיא עיר גדולה ויפה, גדולה כירושלים, ואין לה חומה סביב כי בכל ערי הארצות האלה ובכל מלכות ארץ מצרים המולך היום בכל ארץ ישראל, וארץ פלישתים, וארץ ארם - אין בהם חומה זולת אליסג'דריאה לבדה. וראיתי בעזה הבית אשר הפיל שמשון על פלישתים, כפי מה שספרו לי יושבי הארץ בעלי בתים רבנים. ישנו בעזה ד' ימים ושם היום רב אשכנזי, נקרא ר' משה מפראגה² אשר ברח מירושלים והביאני אל ביתו בעל כרחי, והייתי עמו כל הימים אשר ישבתי בעזה. וביום השבת באו כל הפרנסים לסעוד עמנו, והביאו אשישי ענבים ופירות כמנהגם, ושתינו שבעה או שמונה כוסות קודם אכילה והיינו שמחים. ביום הראשון ביי"א בניסן נסענו מעזה...

בהערות הוסיף לונץ³ תוספת למכתב של רע"ב (כנראה עפ"י כתי"י אחר): "הארץ מן היהודים ובעזה היום כשבעים ב"ב רבנים וב' ב"ב שומרונים, ולא ראיתי בעזה קראים".

נשיאת אישה שנייה

בספר "חיים וחסד" מובאת תשובתו של מהר"י מטרי"ל, מגדולי החכמים בירושלים, לגבי חוזה שנחתם בעזה בשנת רנ"ה (1495), בין בני זוג שהחליטו להיפרד, אך התנתה האשה שאם וכאשר יגרשנה, יתחייב הבעל לשלם לה כתובתה. השאלה שנשאלה הייתה, אם יכול הבעל לישא אישה אחרת, אף שבכתובה כתוב שלא יישא אישה אחרת על פניה.

השטר הובא לפני החכמים, וזה נסחו:

ביום פ' שנת רנ"ה ליצירה בעזה מתא דבנחלת בני יהודה, מותבא, נתפשרו כ"ר אברהם עם אשתו מ' תרצה, בעניין נדונייתא שתטול כל מה שהביאה עמה ממעות ונכסים ותלך לה לצפת בלא גט, ואם יגרשנה - שאז יהיה, בעלה הנז', חייב לפרוע לה כתובתה.

כוח דייני עזה

ר' יעקב בירב⁴ (טולדו 1474 – צפת 1541) בעת שישב בבית הדין בצפת⁵ התיר אישה מעיגונה שנבע מחמת שבועה שנשבעה.⁶ הוא מזכיר בתשובתו את ב"ד של עזה

¹ אברהם לונץ, המעמר כרך ג, ירושלים, תר"פ, עמ' 125–126.

² נ"א: ר' שלמה מפראג - שד"ל.

³ המעמר שם, הערה 15.

⁴ היה רבם של ר' יוסף קארו והמב"ט.

"...שהיו אומרים לנו שלא היה כח ביד שום חכם ודיין מעזה ולא מירושלים לכוף אותו ומפני זה הסכמתי לגזור עליו בגזרתי נדוי..."

גביית חובות

מתשובתו של ר' דוד בן זמרא (1479 ספרד – 1573 צפת) אכן נראה שהיה זמן שעזה נותרה ללא בית דין.⁷ הרדב"ז נשאל על ראובן מעזה שהיו לו שתי נשים בעלות כתובות שונות, וכאשר ראובן מת, פרץ ריב איך יגבו את הכתובות. וכותב הרדב"ז: "ולפי שלא היה שם חכם שאלו כיצד יתנהגו בגביית כתובותיהן".

גביית עדות בית דין של עזה

בתשובה אחרת של הרדב"ז⁸ אנו מוצאים שלושה חכמים בעיר עזה בתאריך ת"ש (1540): ר' שמואל בר יפת תמים, ר' אליעזר ב"ר יוסף גרוש ור' יוסף ריאנטי.⁹ שלושת חכמים אלו מעידים בשטר גביית עדות שהעידו בפניהם שלושה יהודים ששמעו גוי האומר "במשיח לפי תומו", שיהודי נהרג בהליכתו מעזה למצרים. על סמך עדות זו התיר הרדב"ז את האשה מעגינותה.

חקלאות יהודית בעזה

כמו כן דן הרדב"ז אם יש חיוב להפריש תרומות ומעשרות מהתוצרת הגדלה בעזה "מפני שיש קצת אנשים שיש להם קרקעות". נמצאנו למדים שיהודי עזה לא עסקו רק במלאכות יד (צורפות וכד') או במסחר, אלא עסקו אף בחקלאות.

מנהג עזה בקריאת התורה בחול המועד

ר' לוי בן חביב (מהרלב"ח, זמורה ספרד 1483 – ירושלים 1545) שכיהן כרבה של ירושלים, מספר שרק לאחר 15 שנים מזמן עלותו לירושלים החליט לברר אחר מנהגי הקריאה הנהוגים בחול המועד. המנהג הראשון אליו הוא מתייחס הוא המנהג הנהוג בעיר צפת שבו קוראים בכל אחד מימי חול המועד רק את היום עצמו וחוזרים על אותה פרשה ארבע פעמים לארבעת הקרואים. מהרלב"ח מסביר את החסרונות של מנהג זה, ולשם השוואה מביא את המנהג הנהוג בעיר עזה שהכהן קורא את יום החג, הלוי קורא את היום שלמחרת, השלישי קורא את שניהם, והרביעי קורא שוב כקריאתו של הכהן. אומנם מסקנת מהרלב"ח הייתה להעדיף את מנהג קריאת צפת, אך עצם העובדה שהעמיד מולו את המנהג של העיר עזה, מעיד על חשיבותה של העיר עזה, על רצף התיישבות וחיים במקום עד שהשתרש שם מנהג עצמאי.

מנהג עזה בשושן פורים

הרב יששכר בן מרדכי בן סוסאן נולד בפאס בשנת ר"ע לערך (1510), למד אצל מהרלב"ח בירושלים ולאחר מכן שימש כרבה של קהילת המערביים בצפת. בספרו "תיקון יששכר" העוסק במנהגי

⁵ מהר"י בירב עלה לצפת ממצרים לאחר מות הנגיד ר' יצחק שולאל, ראו מבוא של בצלאל לנדוי לשו"ת מהר"י בירב, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 12, והתשובה שלנו עוסקת בנישואי קמר, אלמנתו של הנגיד, ראו הערה הבאה.

⁶ שו"ת מהר"י בירב סי' ד..

⁷ שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרע"א.

⁸ שו"ת הרדב"ז ח"ז סי' כד.

⁹ ראו יצחק בן צבי עמ' 147; ישכר גולדרט, חקר עמנו, הוצ' המכון לחקר עמנו בשילוב עם אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ט, עמ' 5.!

הקהילות בארץ ישראל, מביא באריכות יתירה את המנהג של המוסתערבים (יהודי ארצות האסלאם) שבמקומות שהם ספק מוקפים חומה, יש לומר "על הניסים" ולקרוא בתורה בברכה גם ביום ט"ו באדר. אומנם, מנהג הספרדים לומר "על הניסים", אך אין קוראים בתורה, ונהגו שני המנהגים באותה עת בעיר צפת: "שאלו אחזו במנהגם בפני אלו ואלו אחזו במנהגם בפני אלו".

המעניין הוא שר' יששכר מביא שהוא שמע שכך היה נהוג גם בעיר עזה:

והמקומות שקורין בהם המגילה שני ימים מפני שספק אם עירות הם אם כרכים הם כמו שכתבתי למעלה בביאור הקביעות בחדשי אדר, הסדר להם בקריאת התורה ביום השני כסדר היום הראשון, ומנהג זה פשוט פה בכל המוסתערבים יצ"ו תושבי ארץ צפת שבגליל העליון תוב"ב וכפריה בירי"ה ואל זיתון"ן ושמענו שכן נוהגין גם בעז"ה ובדמש"ק.

תשלומי מיסי קהילה

ר' בצלאל אשכנזי (1520–1594) דן בתושב עזה שעסקיו ומסחרו בעזה, אך במשך שנים פרע את מיסיו לעיר חברון כיוון שמוצאו בעיר חברון. לאחר שנים תבעו פרנסי עזה את המגיע להם. הנתבע טען שתי טענות: א) כיוון שהוא פורע את חובו בחברון, אזי נפטר מתשלום שני בעזה; ב) במשך שנים הוא לא נתבע על ידי פרנסי עזה, סימן הוא שמחלו לו על תשלום המסים.

ר' בצלאל אשכנזי דוחה את טענותיו ופוסק שתשלום המיסים נקבע לפי הממון, וכיוון שעסקיו ומסחרו בעזה, אזי מתחייב הוא לשלם את מיסיו לקהילת עזה.

נתן שור רואה בתשובה זו תיאור של קהילה מסודרת הדואגת לתשלום מיסי החבר של תושביה, וכן משער שהיו קשרי מסחר בין עזה לבין חברון.

תקופת שפל

לעומת זאת, ר' יוסף טראני, המהרי"ט,¹⁰ מתאר בשנת שני"ז (1597) תיאור עגום של העיר עזה: ועוד דעה לגבי מצרי' כמו מדרך לעיר חשיב דלא שכיח בהו כל מילי כמו במצרים ואין שם רופא ולא שאר דברים הצריכין...

ועוד שאין שם תלמוד תורה שונין הלכות לא מאן דגמיר ולא מאן דסביר אפילו פותח ספר אין בה...

לכן נראה שבשנת ש"נ (1590) לערך היה שפל מהבחינה הרוחנית והתורנית,

זוגיות ומגורים

ר' יום טוב בן משה צהלון (1559–1638 צפת) דן בראובן שהיה גר במצרים, ונשא אישה בת המקום. הוא ואשתו עזבו את מצרים בגלל צרות וחובות והתיישבו בעיר עזה עד אשר התחילה להתפשט מגיפה בעיר, והבעל שלח את אשתו חזרה למצרים. אומנם הבעל התנה עימה שבעת שתסתיים המגיפה תחזור האשה למקום מגוריהם, אלא שלאחר זמן סירבה האשה לחזור לעזה. הדיון הוא אם יכול הבעל לכופ את האישה לחזור אליו לעזה מכיוון שבעזה פרנסתו מצויה ברווח.

הרב של עזה

¹⁰ שו"ת מהרי"ט, ח"א סי' מז.

בתשובת הר' יעקב קאשטרו¹¹ אנו מוצאים את הר' יצחק ארחא יושב בדין בעיר עזה בשנת שס"ה (1605): "ולראיה חתמתי שמי פה היום יום רביעי י"ו לחדש כסלו שנת השס"ה ליצירה פה עזה, הצעיר יצחק שלום ארחא..." הוא היה מתלמידי של האר"י הקדוש ונמנה עם חבורתו של מהר"ח ויטאל. לא ברור מתי הוא נפטר, אך בוודאי לאחר שנת שס"ה (1605). לאחר הרב יצחק ארחא שימש בנו, הרב אליעזר, כרב העיר או כדיין בבית הדין. הרב אליעזר ארחא נולד בצפת לאביו הרב יצחק, ולמד אצל גדולי תלמידי החכמים של העיר צפת. הוא שימש ברבנות בעזה. החיד"א מספר עליו שהיה תלמיד חכם גדול וכתב יותר מחמישים ספרים. ר' יום טוב צהלון¹² מזכיר את הרב אליעזר ארחא בתור אב"ד של עזה: "וגם יפה הגיד לנו החכם הנעלה הה"ר אליעזר ארחא **בית דין שבעזה** כי התרה בה פעם ושתיים..."

הרופא היהודי של השר

בקונטרס "חרבות ירושלים"¹³ מסופר על תקרית שהרב אליעזר ארחא היה מעורב בה בזמן שלטונו של מחמד בן פרוך בירושלים:

ויהי בחדש אדר שפ"ו גזלו אנשי עוטמאן גמל אחד טעון מטלטלים יקרים, אשר היתה שולחם לעזה מרת ברוילה¹⁴ אל החכם השלם כה"ר אליעזר ארחא, אחיה, ותפגע האשה ברי שמואל הלוי הרופא של עוטמאן להליץ בעדה להשיב אליה את הגזילה שגזלו עבדיו... ויקח מאתו ארבע מאות גרושו... ואת היותר השיב לבקשת שר עזה, שהליץ טובה בעד החכם הנז' שהיה הרופא שלו".

לאור הנ"ל ייתכן שהרב אליעזר ארחא לא שימש ברבנות באופן רשמי, אלא היה החכם בעיר ושימש כדיין בבית הדין. כמו כן, הוא שימש גם כרופא של מושל העיר.¹⁵

הנחות במיסים לעידוד הקליטה

ר' יעקב קאשטרו (רפ"ה [1525] – ש"ע [1610] מצרים) מספר אודות הר' דוד שהיה תושב ירושלים ועסק במסחר, ובחזרתו ממצרים חנה בעיר עזה. פרנסי העיר אשר רצו לעבות את ההתיישבות בעזה, הציעו לו לגור בעיר ולהביא את משפחתו, והבטיחו לו שיתחייב לשלם מיסים במשך שנתיים סך של ארבעה גרוש בלבד. לראיה חתמו שישה מפרנסי העיר על שטר התחייבות: "ולראיה ביד כה"ר דוד הנז' חתמנו שמותינו פה היום יום ב' ששה ימים לחדש אלול השל"ל (ש"ס, 1600) ליצירה פה עזה תוב"ב...". ר' דוד עבר לגור בעזה עם משפחתו, ואז חייבו אותו ראשי הקהל לשלם מיסים כנדרש מכל תושב. בשנת שס"ה (1605) הם יושבים בדין לפני החכם הרב יצחק ארחא, ולבסוף מגיעים לפשרה: "ולראיה חתמתי שמי פה היום יום רביעי י"ו לחדש כסלו שנת השס"ה ליצירה פה עזה, הצעיר יצחק שלום י' ארחא..."

הרבנים לבית נג'ארה

¹¹ שו"ת אהלי יעקב, תשמ"ה [ד"צ ליוורנו תקמ"ג], סי' קיט.

¹² שו"ת מהריט"ץ, ח"א סי' רצב.

¹³ מינה רוזן, חרבות ירושלים, תל אביב, תשמ"א, עמ' 116–117.

¹⁴ אחות הרב אליעזר ארחא – הערת מינה רוזן שם הערה 352.

¹⁵ ראו מינה רוזן שם, הערה 353, שטוענת שהשליט אבן פרוך התגרה ורדף גם את יהודי חברון, ולכן ברח הרב אליעזר ארחא בזמן זה מחברון לעזה.

7הרב ישראל נג'ארה¹⁶ התמנה לרב העיר עזה בשנת שע"ט (1619) לערך.¹⁷ הרב ישראל נג'ארה היה מגדולי המשוררים וחיבר שירי קודש רבים. חלק משיריו הודפסו בספרו "זמירות ישראל", והמפורסמים שבהם: "י-ה ריבון עלם" וכן "הכתובה" לחג השבועות.

הרב ישראל נג'ארה נפטר בערך בשנת שפ"ה (1605),¹⁸ ולאחריו שימש בקודש בנו, הרב משה נג'ארה. וכן כותב ר' דוד קונפורטי¹⁹ בספר "קורא הדורות":²⁰

ובעיר עזה היה מרביץ תורה הרב ישראל נג'ארה המשורר שחיבר ס' זמירות ישראל... ואחר שנפטר הרב ר' ישראל נג'ארה בעזה נכנס במקומו בנו הר' משה נג'ארה והרביץ שם תורה בעזה כמה שנים, ואני הכותב בעלותי בירושלים פעם ראשונה שנת הת"ה (1645) בעברי דרך עזה, אז ראיתי להר' משה נג'ארה שהיה מרביץ תורה שם ולמדתי בחברתו. קצת ימים.

כבוד האישה

הרב אברהם בן מרדכי הלוי (1650–1712 מצרים) דן על "מעשה שהיה פה עזה" שראובן כעס על אשתו ונשבע שלא יאכל עם אשתו בקערה אחת כל חייו, ואם לאו, מקבל על עצמו נזירות שמשון. מסקנתו בנד"ד, שכיוון שהודיע שלא יאכל עם אשתו בקערה אחת משום שרוצה לבזותה, והעצים את תוקף החלטתו ע"י נדר (נזירות שמשון) – חייב הבעל לגרש את אשתו ולתת לה את כתובתה. בסוף דבריו הוא מתייחס למנהג המקובל בעיר עזה:

ויש הסכמה פה עזה שכל מי שנשבע בנזירות שמשון הרי הוא כחרס הנשבר וקנסו הוא שיהיה שלשים יום בנזיפה ולא יכנס בבית הכנסת כלל כל שלשים יום ואחר שלשים יום קודם ההתרה יתן לקהל ששים חתיכות.

אנו מוצאים שבעיר עזה הייתה התנהלות יהודית קהילתית ודתית, דבר המוכיח את רצף ההתיישבות והחיים בעיר במשך תקופה ארוכה, כפי שמסכם נתן שור במאמרו "תולדות יהודי עזה", שקהילת עזה התקיימה במשך כ-600 שנה ומתוכן כ-300 שנות פריחה. כן אפשר לראות בתשובות אלו את הדינמיות והמקוריות של החיים החברתיים בעיר.²¹

¹⁶ ראו עליו במאמרו של מ' בניהו, "ר' ישראל נג'ארה", אסופות, ד (תש"ן), עמ' רג-רפד. ¹⁷ י. כנעני שם.

¹⁸ קברו של הרב ישראל נג'ארה היה ידוע בבית הקברות של עזה. לאחר מבצע סיני עלו אנשים להשתטח על קברו. אך לאחר שהוחזרה עזה לשלטון מצרים, חרשו המצרים את הקבר, ולאחר מלחמת ששת הימים לא נודע מקום קבורתו; ראה מאיר בניהו שם, עמ'.

¹⁹ ר' דוד קונפורטי נולד בשע"ז (1617) בשאלוניקי, היה ת"ח גדול ומקובל, ראה עליו תולדות חכמי ירושלים, אריה ליב פרומקין, תל אביב, תשכ"ט, ח"ב עמ' 48.

²⁰ הר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, הוצ' קאססעל, ירושלים, תשכ"ט דף מט ע"ב.

²¹ תקציר זה מבוסס על מאמרו של הרב יואל פרידמן "עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד", מתוך הספר "התורה והארץ" חלק ז. הוצאת מכון התורה והארץ, 2004.